

بررسی حکم فقهی جواب سلام در فضای مجازی

امیرحسین حدادیان *

چکیده

این پژوهش به بررسی حکم فقهی پاسخ به سلام در ارتباطات در بستر فضای مجازی می‌پردازد. پاسخ به سلام در ارتباطات حضوری بنابر اجماع فقها واجب است اما در ارتباطات غیرحضوری، که در گذشته عمدتاً به مکاتبات و ارسال پیام از طریق واسطه محدود بود، اختلاف نظر وجود دارد. با توجه به این که تمامی شیوه‌های ارتباطی امروزی نیز در دو دسته‌ی حضوری و غیرحضوری قرار می‌گیرند، این مقاله ابتدا با بررسی ادله‌ی قرآنی، روایی و آرای فقهای شیعه، حکم فقهی پاسخ به سلام در ارتباطات حضوری و مکتوب سنتی را تحلیل می‌کند. سپس با بررسی ماهیت انواع ارتباطات در فضای مجازی و تقسیم‌بندی و مقایسه آن‌ها با یکدیگر سعی می‌کند موضوع دقیق حکم در هر قسم را مشخص کند. نتیجه نشان می‌دهد که برخی از بسترهای ارتباطی مجازی از نظر عرف، در حکم ارتباطات حضوری هستند؛ در حالی که برخی دیگر به مکاتبات سنتی شباهت بیشتری داشته و تابع احکام همان خواهند بود.

کلیدواژگان: جواب سلام، فقه رسانه، فضای مجازی، احکام معاشرت، فقه ارتباطات.

مقدمه

فضای مجازی مستلزم بررسی احکام مربوط به آن در ارتباطات حضوری و غیرحضوری است. ارتباطات غیرحضوری تا چند دهه پیش عمدتاً در قالب مکاتبات و ارسال پیام از طریق واسطه صورت می‌گرفت، لذا غالب بررسی‌های فقهی فقهای شیعه در این زمینه حول حکم فقهی جواب سلام در مکتوبات و یا از طریق واسطه انجام شده است. بررسی حکم فقهی جواب سلام در ارتباطات حضوری و غیر حضوری از این جهت برای ما اهمیت دارد که اقسام ارتباطات در فضای مجازی یا ملحق به ارتباطات حضوری و شفاهی می‌شوند و احکام آن را می‌پذیرند، که حکم جواب سلام در آن بلاخلاف مشخص است، یا در ذیل ارتباطات مکتوب قرار خواهند گرفت.

بررسی حکم فقهی جواب سلام در ارتباطات شفاهی

بنا بر نظر تمامی فقهای شیعه حکم جواب سلام در ارتباطات شفاهی وجوب است و ادله‌ای که برای آن ذکر شده از این قرار است:

آیه ۸۶ سوره نسا: «وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا»

روایات از جمله روایتی که امام صادق ع از پیامبر اکرم ص نقل می‌کنند: «عَلَيْ بِنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ التَّوْفَلِيِّ عَنِ السَّكُونِيِّ

در دهه‌های اخیر، گسترش فناوری‌های ارتباطی و ظهور فضای مجازی منجر به شکل‌گیری شیوه‌های نوین تعاملات انسانی شده است. این تغییرات نه تنها جایگزین بسیاری از ارتباطات سنتی شده‌اند، بلکه به‌عنوان روش‌های تعاملی جدیدی در کنار تعاملات حضوری تثبیت شده‌اند. با پدید آمدن این شیوه‌های تعاملی جدید موضوعات احکام معاشرت در اسلام نیز دستخوش تغییر شده و نیازمند بررسی است. با وجود تغییر عرف رایج در ارتباطات، این تحولات کمتر در تشخیص موضوعات احکام معاشرت لحاظ شده است. نگارنده با بررسی پژوهش‌های مرتبط و دروس خارج فقه رسانه، فقدان یک تحلیل جامع در تشخیص ماهیت انواع ارتباطات در فضای مجازی را تشخیص داده است. از این رو، با این مقاله درصدد برآمد تا با بررسی احکام آغاز معاشرت، یعنی «سلام» و جواب آن، در بستر فضای مجازی، به بررسی لازمه‌ی آن، یعنی تشخیص ماهیت انواع ارتباطات در این فضا نیز بپردازد. آغاز معاشرت مردم در جوامع اسلامی با سلام است و در دین اسلام نیز سلام از جایگاه بالایی برخوردار است به اندازه‌ای که خداوند آن را ادبی آسمانی، مبارک و طیبه و از جانب خود معرفی کرده است.^۱ بررسی حکم فقهی جواب سلام در

۱. سوره‌ی مبارکه‌ی نور آیه‌ی ۱۶

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَطَوُّعٌ وَالرَّدُّ فَرِيضَةٌ»^۲

و نیز موثقه عثمان بن عیسی از امام صادق: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عُمَانَ بْنِ عِيْسَى عَنْ سَمَاعَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يُسَلِّمُ عَلَيْهِ وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ قَالَ يَرُدُّ سَلَامَ عَلَيْكُمْ* وَلَا يَقُولُ وَعَلَيْكُمْ السَّلَامُ فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص كَانَ قَائِمًا يَصَلِّي فَمَرَّ بِهِ عَمَّارُ بْنُ يَاسِرٍ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ عَمَّارٌ فَرَدَّ عَلَيْهِ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ هَكَذَا»

اجماع منقول از صاحب حدائق^۳ و محقق ثانی^۴ و فقهای دیگر.

بررسی حکم فقهی جواب سلام در ارتباطات مکتوب سنتی

در حکم فقهی جواب سلام در ارتباطات مکتوب اختلاف شده است. برخی از فقها آن را واجب و برخی مستحب می‌دانند و برخی نیز قائل به احتیاط شده‌اند.

ادله‌ی قائلین به وجوب جواب سلام در ارتباطات مکتوب

• اطلاق آیات و روایات یکی از مهم‌ترین دلایل وجوب پاسخ به سلام در ارتباطات مکتوب، اطلاقی است

که در واژه‌ی «بِتَحِيَّةٍ» در آیه‌ی «وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا» مشاهده می‌شود. این واژه، بدون قید به نوع خاصی از سلام، شامل تحیت شفاهی و مکتوب می‌شود. همچنین، عبارت «فَحَيُّوا» در آیه، ظهور در وجوب پاسخ به این سلام دارد.

علاوه بر این، اطلاق روایاتی است که دلالت بر وجوب پاسخ به سلام دارند. از جمله روایتی که امام صادق علیه السلام از پیامبر اکرم نقل می‌کنند: «السَّلَامُ تَطَوُّعٌ وَالرَّدُّ فَرِيضَةٌ».

• دلیل دیگری که ذکر شده است؛ وجوب جواب سلام در ارتباطات مکتوب به دلیل وجوب پاسخ نامه به استناد صحیحی‌ی عبدالله بن سنان است.

«ابْنُ مَحْبُوبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: رَدُّ جَوَابِ الْكِتَابِ وَاجِبٌ كَوُجُوبِ رَدِّ السَّلَامِ وَ الْبَادِي بِالسَّلَامِ أَوْلَىٰ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ»^۵

فقهایی چون صاحب حدائق^۶ و مرحوم نراقی^۷، معتقدند که صدق تحیت بر این نوع از سلام محرز نیست اما سلام در ارتباطات مکتوب را به دلیل وجوبی که در این صحیحیحه برای پاسخ دادن به نامه استظهار می‌شود واجب می‌دانند.

۵. الکافی، ج ۴، ص ۹۴

۶. الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۲۸

۷. مستند الشیعه، ج ۷، ص ۳۷

۲. کافی باب تسلیم ج ۲۴۶۲

۳. الحدائق الناضرة فی أحكام العترة ج ۹، ص ۴۶

۴. جامع المقاصد فی شرح القواعد ج ۲ ص ۵۵۳

ممکن است این اشکال مطرح شود که روایت مورد نظر در مقام بیان وجوب پاسخ به سلام نامه ای نیست، بلکه صرفاً دلالت بر وجوب پاسخ گویی به خود نامه دارد. اما صاحب حدائق رحمته الله علیه در این باره تصریح کرده است که اگر وجوب پاسخ به نامه پذیرفته شود، وجوب پاسخ گویی به سلام درج شده در آن نیز لازم خواهد بود. ایشان در این باره می فرماید:

«هذا الخبر دال بعمومه على وجوب رد السلام الذي كتب له في ذلك الكتاب لأنه من جملة ما يتوقع صاحبه رده سيما إذا كان الكتاب إنما يشتمل على مجرد الدعاء والسلام وقد حكم عليه السلام بوجوب رده كرد السلام»^۸

بر این اساس از وجوب پاسخ به نامه، حکم وجوب پاسخ به سلام در مکاتبات نیز استظهار می شود.

ادله قائلین به عدم وجوب جواب سلام در ارتباطات مکتوب

انصراف «تحیت» به سلام شفاهی

یکی از ادله قائلین به استحباب پاسخ گویی به سلام در ارتباطات مکتوب، این است که لفظ «تحیت» را منصرف در سلام شفاهی می دانند.

اشکال: این انصراف به جهت کثرت وجودی و کثرت مصادیق سلام شفاهی و

قلت وجودی سلام کتبی شکل گرفته است نه به دلیل کثرت استعمال واژه «سلام» در حالت شفاهی آن. بنابراین، این نوع انصراف را می توان ابتدایی دانست و در نتیجه، مانع از شمول اطلاق آیات و روایات بر سلام در مکاتبات نخواهد شد.

سیره ی متشرعه بر عدم وجوب پاسخ به سلام مکتوب

مرحوم نراقی بر اساس سیره ی متشرعه، پاسخ گویی به سلام مکتوب را واجب نمی دانست.^۹ همچنین صاحب جواهر یکی از ادله ی عدم وجوب جواب سلام مکتوب را سیره ذکر کرده است.^{۱۰}

اشکال: این دلیل قابل استناد نیست زیرا برای ما محرز نشده که این سیره در زمان معصوم علیه السلام نیز رایج بوده یا این که به امضای معصوم علیه السلام نیز رسیده است.

عدم صدق «تحیت» بر سلام کتبی

استدلال این مدعا بر این پایه استوار است که تحیت، خطاب زنده است و اگر مخاطب نشنود، تکلیف پاسخ گویی به آن ساقط می شود. این نکته در فرمایشات علامه حلی رحمته الله علیه و صاحب جواهر رحمته الله علیه مطرح شده است. در جواهر الکلام نظر هر دو فقیه بزرگوار درباره ی عدم صدق تحیت بر سلام

۹. مستند الشیعه، ج ۷، ص ۳۷

۱۰. جواهر الکلام ۱۱ ص ۱۱۱

۸. الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۲۸

» انصراف لفظ «تحیت» در

سلام شفاهی به جهت

کثرت وجودی و کثرت

مصادیق سلام شفاهی و قلت

وجودی سلام کتبی شکل گرفته

است نه به دلیل کثرت استعمال

واژه‌ی «سلام» در حالت شفاهی

آن. بنابراین، این نوع انصراف را

می‌توان ابتدایی دانست که مانع

از شمول اطلاق آیات و روایات بر

سلام در مکاتبات نخواهد شد.

کتبی چنین آمده است:

«قال في التذكرة: «لو ناداه من وراء ستر أو

حائط فقال السلام عليك أو كتب وسلم فيه

أو أرسل رسولاً فقال: سلم على فلان فبلغه

الكتاب والرسالة قال بعض الشافعية يجب

عليه الجواب، والوجه أنه إن سمع النداء

وجب الجواب وإلا فلا» وهو جيد، ضرورة

عدم صدق التحية على الكتابة التي هي

النقوش بل ولا على الرسالة التي هي نقل

السلام...»^{۱۱}

در این متن، صاحب جواهر و جوب پاسخ

به سلام مکتوب یا ارسال شده توسط واسطه

را رد می‌کند. طبق استدلال ایشان تحیت

تنها در صورتی صدق می‌کند که سلام به

صورت مستقیماً از گوینده به مخاطب

برسد. بنابراین، در مواردی که پیام از طریق
نوشتار یا واسطه منتقل شود، مشمول حکم
و جوب پاسخ‌گویی نخواهد بود.

محقق سبزواری رحمته الله نیز در ذخیره المعاد
بعد از نقل قول علامه در تذکره بر همین
دیدگاه تأکید کرده و می‌نویسد: «وهو متجه
لعدم ثبوت شمول الآية للصور المذكورة عدا
صورة المناداة مع سماع النداء»^{۱۲}

بر این اساس، محقق سبزواری رحمته الله نیز
همانند علامه رحمته الله بر این عقیده است که
آیه‌ی قرآن شامل مواردی مانند نامه‌نگاری
یا پیام‌رسانی نمی‌شود و تنها زمانی و جوب
پاسخ به سلام برقرار خواهد بود که امکان
شنیدن آن به صورت زنده وجود داشته
باشد.

علاوه بر این، برخی منابع لغوی نیز این
مفهوم را تأیید کرده‌اند. ابن منظور در لسان
العرب تصریح می‌کند که تحیت، به معنای
ابراز حیات و زندگی در مواجهه‌ی حضوری
است.^{۱۳} گرچه معانی ذکر شده در کتب
لغت نمی‌تواند در جایگاه دلیل قرار بگیرد
اما می‌تواند مویدی بر این مدعا باشد
که تحیت، بیشتر در تعاملات شفاهی و
حضوری معنا پیدا می‌کند.

اصل عملی

یکی از آخرین ادله‌ی مطرح شده برای

۱۲. ذخیره المعاد فی شرح الإرشاد ج ۲ ص ۵۶۳

۱۳. لسان العرب ج ۸ ص ۳۵

۱۱. جواهر الکلام ۱۱ ص ۱۱

عدم وجوب پاسخ به سلام در ارتباطات مکتوب، رجوع به اصل برائت در هنگام شک بدوی بین الزام و عدم الزام است. بنابراین اصل در فرض شک در وجوب پاسخ به سلام مکتوب، برائت جاری شده و این حکم رد می شود.^{۱۴}

اشکال: اگر عدم صدق «تحیت» بر سلام کتبی پذیرفته شود، بازهم با وجود اماره (صحیحی عبدالله بن سنان) نوبت به جریان اصل برائت نمی رسد.

اگر عدم صدق «تحیت» بر سلام کتبی پذیرفته شود، حتی با وجود صحیحی عبدالله بن سنان و دلالت آن بر وجوب جواب سلام مکتوب، بازهم حکم مساله اختلافی است و بسیاری از فقهای متقدم و متاخر حکم به عدم وجوب آن داده اند و یا احتیاطاً آن را واجب دانسته اند.

بررسی حکم فقهی جواب سلام در ارتباطات در بستر فضای مجازی

سکوهای (پلتفرم) متعددی که برای تعاملات در فضای مجازی شکل گرفته اند، بسترهای ارتباطی مختلفی را به وجود آورده است. تفاوت در این بسترها و انواع ارتباطات مختلفی که ایجاد میکنند، اختلاف موضوعات متفاوتی را برای احکام شرعی رقم میزند و به تبع موضوعات متفاوت ممکن است به احکام متفاوتی در

هر بستر ارتباطی رسید. لذا برای دستیابی به احکام فقهی ابتدا باید ماهیت این سکوها را شناخت. به طور کلی تمام سکوهای ارتباطی موجود، با تمام تنوعی که دارند، را در سه دسته می توان تقسیم کرد:

صندوقهای پست الکترونیکی (Email)

Email مخفف Electronic Mail (نامه الکترونیک) یا «رایانامه» یکی از روش های تبادل پیام های مکتوب از طریق دستگاه های الکترونیکی مانند رایانه، تلفن هوشمند و تبلت است. از سکوهای رایج ایرانی و بین المللی در این حوزه می توان به چاپار، Gmail و Yahoo Mail اشاره کرد.

پیام رسان ها (Messenger)

پیام رسان ها برنامه هایی هستند که برای ارسال و دریافت پیام های فوری طراحی شده اند. این ابزارها بیشتر بر ارتباطات فردی یا گروهی تمرکز دارند و علاوه بر ارسال متن، قابلیت هایی مانند اشتراک گذاری عکس، فایل، تماس صوتی و تصویری را ارائه می دهند. از نمونه های مشهور این دسته می توان به ایتا، بله، واتساپ و تلگرام اشاره کرد.

شبکه های اجتماعی (Social)

(Network)

شبکه های اجتماعی، سکوهایی هستند

۱۴. جواهر الکلام ۱۱ ص ۱۱۱

دریافت پیام را ارائه می‌دهند، در حالی که رایانامه معمولاً این ویژگی‌ها را ندارد.

تفاوت بین «پیام‌رسان» و «شبکه‌های اجتماعی»

شبکه‌های اجتماعی برای ایجاد ارتباطات و تعاملات جمعی و اشتراک محتوا، طراحی شده‌اند در صورتی که پیام‌رسان‌ها بیشتر روی ارتباطات شخصی و ارسال پیام متنی، صدا، و تصویر تمرکز دارند.

شبکه‌های اجتماعی مخاطبانی غیرمحدود دارند، اما پیام‌رسان‌ها بیشتر برای ارتباط با مخاطبان محدود، مانند دوستان، آشنایان و خانواده استفاده می‌شوند.

که با هدف ایجاد ارتباطات گسترده، تعاملات جمعی و اشتراک‌گذاری محتوا طراحی شده‌اند. نمونه‌هایی از این شبکه‌ها شامل فیسبوک، اینستاگرام، توییتر (X) و لینکدین هستند که هرکدام اهداف و کاربران خاص خود را دارند. همان‌طور که از نام این دسته پیداست، ماهیت اصلی شبکه‌های اجتماعی، ارتباطات شبکه‌ای و جمعی است، نه تعاملات پیام‌رسانی مستقیم.

برای روشن‌تر شدن ماهیت هر قسم، به بررسی تفاوت‌های هر قسم از قسم دیگر می‌پردازیم.

تفاوت بین «رایانامه» و «پیام‌رسان»

رایانامه یا ایمیل برای ارسال پیام‌های رسمی، حرفه‌ای و طولانی‌تر، و پیام‌رسان‌ها برای ارتباطات غیررسمی، محاوره و دوستانه استفاده می‌شوند.

پیام‌رسان‌ها برای ارتباطات فوری و تعاملی طراحی شده‌اند، در حالی که رایانامه معمولاً برای ارسال پیام‌های غیرفوری مناسب است.

رایانامه معمولاً برای ارسال فایل‌ها و پیوندهای طولانی‌تر استفاده می‌شود، در حالی که پیام‌رسان‌ها معمولاً به امکاناتی مانند اشتراک‌گذاری مکان، تماس صوتی و تصویری و گفتگوی آنلاین مجهز هستند. پیام‌رسان‌ها معمولاً امکان مشاهده اعلان

در شبکه‌های اجتماعی، ارتباطات و تعاملات بیشتر به صورت عمومی و باز در فضایی گسترده انجام می‌شود اما در پیام‌رسان‌ها، مدیریت ارتباطات بیشتر شخصی، خصوصی و مستقیم است. حال با روشن‌تر شدن ماهیت انواع ارتباطاتی که در فضای مجازی صورت می‌گیرد میتوان حکم فقهی جواب سلام در هر بستر را مشخص کرد.

حکم فقهی جواب سلامی که در بستر صندوق‌های پست الکترونیکی داده می‌شود

ارتباطات در صندوق‌های پستی

الکترونیکی از نظر ساختار و کارکرد، شباهت

قابل توجهی به مکاتبات سنتی دارند، اما با ابزارهایی متفاوت انجام می‌شوند. این صندوق‌ها، نسخه‌ی مدرن‌شده‌ی پست سنتی هستند و عملکرد آن‌ها مبتنی بر ارسال و دریافت پیام‌های غیر فوری است؛ به همین دلیل، فرستنده معمولاً انتظار دریافت پاسخ سریع ندارد. در رایانامه‌ها معمولاً پیام‌های محاوره‌ای جریان ندارد و متن‌ها طولانی‌تر و رسمی‌تر از محاورات روزمره است. لذا باید این قسم از ارتباطات مجازی را به ارتباطات مکتوب سنتی ملحق کرد و گفت «تحیت» به سلام در این نوع از ارتباط مجازی نیز صدق نمی‌کند زیرا مکاتبات رایانامه‌ای مانند مکاتبات سنتی فاقد خطاب زنده هستند. در نتیجه، حکم فقهی پاسخ به سلام در بستر صندوق‌های پستی الکترونیکی همانند حکم پاسخ به سلام در ارتباطات مکتوب سنتی خواهد بود.

حکم فقهی جواب سلامی که در بستر

پیام‌رسان‌ها داده می‌شود

همانطور که ذکر شد ماهیت و کارکرد پیام‌رسان‌ها کاملاً متفاوت از صندوق‌های پست الکترونیکی است. شاید در نگاه نخست، تفکیک میان ارتباطات برخط (آنلاین) و غیربرخط در پیام‌رسان‌ها برای تعیین حکم کافی به نظر برسد؛ به این معنا

که:

در مکالمات برخط، اعم از متنی، صوتی یا تصویری، سلام در حکم سلام مشافه‌ی خواهد بود و حکم آن همانند مکالمات شفاهی است. این مشابه حکمی است که امام خمینی علیه السلام در تحریرالوسیله برای پاسخ به سلام در مکالمات تلفنی بیان کرده‌اند.^{۱۵} در مقابل، مکالمات غیربرخط به مکاتبات سنتی ملحق می‌شوند و تابع همان احکام قرار می‌گیرند.

اما بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که تشخیص موضوع در این مسئله پیچیده‌تر از یک تقسیم‌بندی ساده به ارتباطات برخط و غیربرخط است.

در این نوع ارتباطات، سلام ارسال شده از طریق پیام صوتی، تصویری یا متنی از نظر عرفی تحیت محسوب می‌شود ولو اینکه در ارتباطی غیر برخط باشد. امروزه عرف رایج در ارتباطات تغییر کرده، و پیام‌رسانی دیجیتال یکی از روش‌های اصلی تعاملات اجتماعی است. وقتی شیوه‌های تعاملی تغییر می‌کنند، فقه هم ناگزیر باید این تحولات را در تشخیص موضوعات لحاظ کند. امروزه پیام‌رسان‌های مجازی در بسیاری از موارد جایگزین مکالمات حضوری شده‌اند و همین باعث شده که سلام در این فضا، نوعی تحیت عرفی محسوب شود و عرف سلام مجازی را همانند سلام حضوری

۱۵. تحریرالوسیله ج ۲ ص ۱۷۶

بینند. این نوع سلام گرچه مشافه‌ی نیست اما در حکم مشافهه قرار می‌گیرد. در این نوع ارتباط گرچه دو طرف به صورت فیزیکی در یک زمان و مکان واحدی قرار ندارند اما در بستر مجازی در زمان و مکان واحدی تصور می‌شوند. صدا و تصویر آنها برای هم قابل شنیدن و دیدن است. پیام‌رسان‌ها در واقع یک فضای مشترک تعاملی ایجاد می‌کنند که با تاخیر در پاسخ‌گویی و یا برخط نبودن، این فضای تعاملی از بین نمی‌رود. از این رو، کاربر مخاطب خود را در یک فضای مشترک تصور می‌کند، ولو اینکه او در لحظه‌ی ارسال پیام برخط نباشد. در این فضای تعاملی ایجاد شده گرچه دو طرف به صورت فیزیکی شاید کیلومترها از یکدیگر فاصله داشته باشند اما به صورت مجازی در محیط واحدی حضور دارند.

لذا باید گفت که عرف، مکالمه مجازی را در حکم مکالمه شفاهی و جایگزین آن می‌بیند نه چیزی شبیه به نامه‌نگاری مکتوب سنتی. تفاوت‌هایی که بین تعاملات در رایانامه و تعاملات در پیام‌رسان ذکر شد مویدی برای صدق این ادعاست. برای درک بهتر این موضوع لازم است مجدداً این تفاوت‌ها را بررسی کنیم:

«رایانامه یا ایمیل برای ارسال پیام‌های رسمی، حرفه‌ای و طولانی‌تر، و پیام‌رسان‌ها برای ارتباطات غیررسمی، محاوره و دوستانه استفاده می‌شوند.

پیام‌رسان‌ها برای ارتباطات فوری و تعاملی طراحی شده‌اند، در حالی که رایانامه معمولاً برای ارسال پیام‌های غیرفوری مناسب است و فرستنده انتظار دریافت نامه و پاسخ سریع آن را ندارد.

رایانامه معمولاً برای ارسال فایل‌ها و پیوندهای طولانی‌تر استفاده می‌شود، در حالی که پیام‌رسان‌ها معمولاً به امکاناتی مانند اشتراک‌گذاری مکان، تماس صوتی و تصویری و گفتگوی آنلاین مجهز هستند. پیام‌رسان‌ها معمولاً امکان مشاهده اعلان دریافت پیام را ارائه می‌دهند، در حالی که ایمیل معمولاً این ویژگی‌ها را ندارد.»

حکم فقهی جواب سلام در مکالمات گروهی پیام‌رسان‌ها

پس از آنکه تعاملات در بستر پیام‌رسان‌ها مشابه تعاملات حضوری و شفاهی در نظر گرفته شد، تمامی شرایط و احکام مرتبط با مکالمات شفاهی در این فضا نیز قابل تطبیق خواهد بود. یکی از مسائل مهم در این زمینه، حکم پاسخ به سلام در گروه‌های پیام‌رسان مانند گروه‌های تلگرامی، ایتایی و واتساپی است. این نوع تعاملات مشابه حضور فرد در یک جمع است که در آن شخص به همگان سلام می‌کند. از نظر فقهی، در چنین فضایی حکم پاسخ به سلام، واجب خواهد بود؛ اما در صورتی که یک نفر از اعضای گروه پاسخ دهد، وجوب

از دیگران ساقط می‌شود. این مسئله بر روایتی از امام صادق علیه السلام استوار است که می‌فرمایند: اگر یک نفر از گروهی سلام کند برای همه آنها کافی است و نیز اگر یکی پاسخ دهد از دیگران ساقط است.

«مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ غِيَاثِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: إِذَا سَلَّمَ مِنَ الْقَوْمِ وَاحِدٌ أَجْزَأُ عَنْهُمْ وَإِذَا رَدَّ وَاحِدٌ أَجْزَأُ عَنْهُمْ»^{۱۶}

حکم فقهی جواب سلامی که در بستر شبکه‌های اجتماعی داده می‌شود

تعاملات در این فضا را می‌توان به دو دسته‌ی کلی تقسیم کرد: ارتباطاتی که دارای مخاطب فردی یا گروهی مشخص هستند.

ارتباطاتی که بدون مخاطب مشخص، در فضای گسترده و عمومی منتشر می‌شوند.

پیام‌هایی که در بستر شبکه‌های اجتماعی منتشر می‌شوند، به‌طور معمول و طبق کارکرد این بستر، فاقد مخاطب محدود و شخصی هستند و در یک فضای عمومی در دسترس کاربران نامحدود قرار می‌گیرند. به همین دلیل، اگر فردی سلامی را به صورت عمومی منتشر کند (مثلاً اگر کسی کلمه‌ی «سلام» را در توییتر (X) توییت کند یا عکس نوشته‌ای شامل این کلمه را در اینستاگرام به اشتراک بگذارد) چون این

سلام در معرض دید جمعی از افراد نامحدود و بدون مخاطب مشخص قرار داده شده است، صدق تحیت نمی‌کند و پاسخ به آن واجب نیست. اما اگر این پیام دارای مخاطب مشخصی باشد، مانند ارتباطات دوطرفه‌ای که در بخش نظرات و پاسخ‌ها به محتوای اصلی شکل می‌گیرد، یا در فضایی که این سکوها برای ارتباطات خصوصی و گروهی، مشابه پیام‌رسان‌ها، ایجاد کرده‌اند، ارسال شود، حکم این تعاملات مشابه ارتباطات موجود در پیام‌رسان‌ها خواهد بود و پاسخ‌گویی به تحیت در چنین شرایطی، تابع همان احکام فقهی مکالمات شفاهی خواهد شد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که وجوب پاسخ به سلام در ارتباطات حضوری، بنابر اجماع فقها، امری مسلم است. اما در ارتباطات کتبی، اختلاف نظرهایی وجود دارد و عمده‌ی دلیل فقهایی که پاسخ به سلام در این نوع تعاملات را واجب نمی‌دانند، عدم صدق «تحیت» بر چنین سلام‌هایی است. با این حال، حتی اگر بپذیریم که «تحیت» در ارتباطات کتبی صدق نمی‌کند و پاسخ به سلام در آن واجب نیست، این حکم را نمی‌توان به صورت کلی برای تمام ارتباطات غیرحضوری در فضای مجازی در نظر گرفت. به‌طور مشخص، در ارتباطات

شکل گرفته در پیام‌رسان‌ها - اعم از متنی، صوتی یا تصویری - سلام از مصادیق تحیت محسوب شده و پاسخ‌گویی به آن واجب است. در شبکه‌های اجتماعی نیز اگر سلام خطاب به مخاطب مشخصی باشد، همان حکم را خواهد داشت؛ اما اگر خطاب به جمعی نامحدود و بدون تعیین فرد یا گروه خاصی صادر شود، وجوب پاسخ به آن منتفی خواهد بود. در مقابل، ارتباطات مبتنی بر رایانامه‌ها (ایمیل) به دلیل شباهت عرفی آن‌ها به مکاتبات سنتی، تابع همان احکام بوده و در صورت پذیرش عدم وجوب پاسخ به سلام در ارتباطات کتبی، این حکم در بستر رایانامه نیز جاری خواهد بود.

با توجه به این تقسیم‌بندی، می‌توان نتیجه گرفت که تعیین وجوب یا استحباب پاسخ به سلام در فضای مجازی، وابسته به ماهیت بستری است که تعاملات در آن جریان دارد. این پژوهش نشان داد که در تشخیص احکام فقهی معاشرات، بررسی مستمر تحولاتی که در تعاملات بشری صورت می‌گیرد نقش اساسی ایفا می‌کند.

منابع

قرآن کریم

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، الإسلامية خمینی، روح‌الله، تحریر الوسيلة، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، دار إحياء التراث العربی علامه حلی، حسن بن یوسف، مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، دفتر انتشارات اسلامی

بحرانی، یوسف، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهر، مؤسسة النشر الإسلامي

محقق ثانی (المحقق الکرکی)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، مؤسسة آل البيت علیهم السلام

سبزواری، محقق، ذخیره المعاد فی شرح الإرشاد، مؤسسة آل البيت علیهم السلام

نراقی، مهدی، مستند الشیعة فی أحكام الشریعة، مؤسسة آل البيت علیهم السلام

ابن منظور، جمال‌الدین، لسان العرب، دار صادر

